

Το πέρασμα της Ερυθράς Θαλάσσης. Ελληνικό χειρόγραφο του 10ου αι. (B.N. Paris PS. GR. 139). Στη μικρογραφία αυτή βλέπουμε την προσωποποίηση της Νύκτας, της Ερήμου, του Βιβλού και της Ερυθράς Θαλάσσης, σύμφωνα με τα αρχαιοελληνικά πρότυτα.

Νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι στον Δ' μ.Χ. αιώνα προσπάθησαν να σώσουν την αρχαία θρησκεία

Δεν εκτιψήθηκε ακόμη όσο επιβάλλεται η σημασία μιας μικρής συγγραφής των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που από τη χειρόγραφη παράδοση της αποδίδεται σε ένα νεοπλατωνικό «φιλόσοφο Σαλλούστιο», γνωστόν από τους σωζόμενους λόγους τού αυτοκράτορα Ιουλιανού. Η συγγραφή κυκλοφορούσε σ' όλο το Μεσαίωνα, με τον τίτλο Περί θεών και κόσμου, στην Κωνσταντινούπολη και σ' άλλα κέντρα της Ανατολής. Το περιεχόμενό της δεν αφήνει αμφιβολία πώς σταν γράφτηκε (λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ.) προοριζόταν να υπηρετήσει την προετοιμάζουμενή θρησκευτική μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Ιουλιανού, που είχε ήδη ο ίδιος διακριθεί ως νεοπλατωνικός φιλόσοφος. Η μικρή ομάδα των νεοπλατωνικών της Κωνσταντινούπολης, συσπειρωμένη γύρω στον Ιουλιανό και στο Σαλλούστιο (ο οποίος ήταν σταθερά αντίταλος του χριστιανισμού, αλλά και σεμνός στοχαστής και σύμβουλος του αυτοκράτορα), εκθέτει σ' ένα είδος μανιφέστου τις βασικές αρχές της, θρησκευτικές και φιλοσοφικές, για τις οποίες επρόκειται να αγωνιστεί.

Λίγα χρόνια πριν, είχαν ζήσει στην Ελλάδα και στη Δύση οι ονομαστότεροι νεοπλατωνικοί, που τα έργα τους κυριαρχούσαν στη φιλοσοφική σκέψη όλου του γνωστού τότε κόσμου: πρώτα ο Πορφύριος (ο μαθητής τού θεμελιώτη του νεοπλατωνισμού Πλωτίνου), ο οποίος έκανε γνωστή στον κόσμο τη φιλοσοφία του Πλωτίνου και έγραψε εκτενή μελέτη κατά των χριστιανών (ζούσε ώς τα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα, ίσως ώς τα 304), και ο Ιάμβλιχος, ο οποίος πέθανε λίγο προτού ο μέγας Κωνσταντίνος εγκαινιάσει την επωνυμή του πόλη στη θέση του παλιού Βυζαντίου (330). Τα έργα των μεγάλων αυτών φιλοσόφων είχαν επηρεάσει τη σκέψη των νεοπλατωνικών της Κωνσταντινούπολης, όπως φαίνεται από τον θαυμαστή του Ιάμβλιχου Ιουλιανό και από τη μικρή μελέτη που μας απασχολεί.

Νικόλαος Παπαχατζής Φιλόλογος

Καταγωγή και πρώιμη ηλικία του Ιουλιανού

Ο Ιουλιανός είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη ένα έτος μεταξύ τα εγκαίνιά της (στα 331) και ήταν ο δεύτερος γιος του Ιουλί-

ου Κωνσταντίου, αδελφού του μεγάλου Κωνσταντίνου. Ο πατέρας των δύο αδελφών Κωνσταντίος Χλωρός καταγόταν από την Ιλλυρία (τη δυτική παραλιακή ζώνη της Βαλκανικής χερσονήσου, με τη Δαλματία, την Αλβανία και

την Ήπειρο) και ο μέγας Κωνσταντίνος είχε γεννηθεί στην πόλη Ναΐσ(ο)δό, στην εκεί βόρεια Δαρδανία, νοτιότερα του Δούναβη. Ο μέγας Κωνσταντίνος, λίγο πριού πεθάνει, στα 337, είχε δεχθεί το χριστιανικό βάπτισμα.

Πτερωτά όντα α. ανατολικός άνεμος, ανάγλυφα από το Μρολόγιο του Ανδρονίκου.

Το είχαν δεχθεί και τα τρία παιδά του, Κωνσταντίνος, Κωνσταντίνος και Κώνσταντας, καθώς και τα δυο παιδιά τού Ιουλίου Κωνσταντίνου, Γάλλος και Ιουλιανός. Και τα πέντε αυτά μέλη της οικογένειας διαχειρίστηκαν κυβερνητική εξουσία ως «καισάρες» ή ως «αύγουστοι» και υπήρχαν οι πρώτοι χριστιανοί που διοίκησαν το ρωμαϊκό κράτος.

Μετανιώνεν για το χριστιανικό βάπτισμα υπήρξε μόνο το τελευταίο και νεότερο μέλος της δυναστείας, ο Ιουλιανός, ο οποίος σχεδίασε με τον Σαλλούσιο τη θρησκευτική μεταρρύθμιση. Ο Ιουλιανός είχε πολύ δύσκολη παιδική και εφηβική ηλικία, γιατί είχε χάσει πολύ πρώιμα αμφότερους τους γονείς του. Δεν μπόρεσε να σπουδάσει στην Αθήνα, όπως ήθελε, πήρε όμως μια ελληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη και σ' άλλα κέντρα της Ανατολής, ίδιως στην κοντινή Νικομήδεια, αλλά και στην Αντιόχεια, την πρωτεύουσα της Συρίας και των επαρχιών της Ανατολής. Κατένινε με εξαιρετικό ζήλο με τα ελληνικά αρχαία κείμενα και έμαθε να μιλάει και να γράφει άμεμπτα ελληνικά,

όπως δείχνουν τα σωζόμενα πολλά έργα του. Αν και αυτοκράτορας του ρωμαϊκού κράτους, δεν κατέγινε καθόλου με τη ρωμαϊκή φιλολογία και τίχερε τόσα μόνο λατινικά όσα ήταν αρκετά να συνεννοείται με διουητικούς αρχοντες. Αυτό το λειτούργησε ο φίλος του ιστορικός συγγραφέας Αμμιανός Μαρκελλίνος, ο οποίος καταγόταν από την Αντιόχεια και είχε ακριβώς την ίδια ηλικία με τον Ιουλιανό. Ο Αμμιανός έγραψε λατινικά την ιστορία των επών 96-378. Στα 363 ο Αμμιανός, μαζί με τον Σαλλούσιο, είχαν παρακολουθήσει την τελευταία εκστρατεία του Ιουλιανού κατά των Περσών. Εμειναν κοντά στον Βανάσσιμα τραυματισμένον αυτοκράτορα και άκουσαν τη συγκινητικά λόγια, με τα οποία ο Ιουλιανός αποχαιρέτησε τους φίλους του. Ο Αμμιανός τα συμπεριέλαβε στην ιστορία του (*Res Gestae XXX 3, 15-20*). Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, που είχε την έδρα του συνήθως στο Μιλάνο, κάλεσε στα 355 το νεαρό έξαδελφό του Ιουλιανό και τον βεβαίωσε πως τον προσόριζε για διάδοχό του (είχε ήδη εξοντώσει όλα τα άλλα μέλη της οι-

κογένειας που μπορούσαν να διεκδικήσουν το θρόνο, δηλαδή τους δύο δίκους του αδελφούς και τον πατέρα και τον αδελφό του Ιουλιανού). Η απόφαση αυτή συνοδεύτηκε με την απονομή του αξιώματος του «καισάρα» στον Ιουλιανό, με την υμφευσή του με την αδελφή του Ελένη (ομώνυμη με τη γιαγιά της αγία Ελένη, τη μπέρα του μεγάλου Κωνσταντίνου) και με την αποστολή του στη Γαλατία για να παλεύσει τους Γερμανούς. Εκεί ο Ιουλιανός έμεινε έξι χρόνια και διακρίθηκε ως στρατιωτικός διοικητής έχοντας την έδρα του στη Λιτελία (όπου το σημερινό Παρίσιο). Στα 361 ο Κωνσταντίνος απέτυχε να εξασθενίσει τον Ιουλιανό αποσπώντας μέρος του στρατού του, απειλήθηκε ειμφύλιος πόλεμος, αλλά ο Κωνσταντίνος πέθανε προτού επιτεθεί, και ο Ιουλιανός σε ηλικία 30 επών αναγνωρίστηκε όρχοντας στο ενωμένο ρωμαϊκό κράτος.

Ο Ιουλιανός ως αυτοκράτορας

Για την κηδεία και την ταφή του Κωνσταντίνου ο Ιουλιανός έσπευ-

β. Ανάγλυφα από χριστιανική σαρκοφάγο (Αρχαιο. Μουσ., Κωνσταντινούπολης). Στη λεπτομέρεια ετούτη του γλυπτού παραπρούμε την ομοιότητα του αγγέλου με τον άνεμο.

σε στην Κωνσταντινούπολη, από την οποία δεν απομακρύνθηκε αργότερα. Χωρίς χρονοτριβή άρχισε η προσχεδιασμένη συνεργασία με το Σαλλούστιο, στον οποίο έδωσε διοικητική και στρατιωτική εξουσία αναγρέευντάς τον καίσαρα. Ο Ιουλιανός βιαζόταν να θέσει σε εφαρμογή το θρησκευτικό μεταρρυθμιστικό του σχέδιο, ενώ ο Σαλλούστιος επέμενε να μη ληφθούν αυστηρά μέτρα κατά των χριστιανών, τα οποία θα μπορούσαν να θερηθούν ως δωμαγόδι. Ο Ιουλιανός δέχτηκε την άποψη του Σαλλούστιο να θεωρητεί απόλυτη ανεξήθρησκεία. Δέχτηκε και μια πολιτική απέναντι των χριστιανών. Οι κανόνες της ιερηθρησκείας επεβαίλλαν την επισκευή των αρχαίων ναών και βωμών που είχαν υποστεί βλάβες από αντιφρονούντες. Ο Ιουλιανός, μην μπορώντας να κρύψει την εύνοια του προς την παλιά θρησκεία, μετέίχε προκλητικά σε διοργανώσεις επιβλητικών θυσιών. Ενθάρρυνε την εισαγωγή ύμνων στη λατρεία των παλιών θεών, ώστε να γίνει εξίσου ελκυστική με τη χριστιανική. Αντικατέστηκε τους εραστέχνες ιερείς της πα-

λιάς θρησκείας, τους εκλεγμένους από τις πόλεις συνήθως για ένα έτος, με ιερείς που απασχολούνταν ισόβια και αποκλειστικά με τη λατρεία, σήμα οι χριστιανοί ιερείς. Ακόμη ο Σαλλούστιος έπεισε τον Ιουλιανό να μην αποκλείσει όλους τους χριστιανούς από τις δημόσιες θέσεις (όπως σχεδίαζες ο ίδιος ανταποκρινόντας σε αίτημα των οπαδών της παλιάς θρησκείας) ώστε να τους απαγορεύει (όπως επιθυμούσες ο ίδιος) να διδάσκουν τα λογοτεχνικά έργα των αρχαίων, μόνο επειδή δεν πίστευαν στους θεούς της παλιάς θρησκείας. Όσοι είχαν γίνει χριστιανοί, αλλά επιθυμούσαν να επανέλθουν στους κοπούς της παλιάς θρησκείας (οι λεγόμενοι «αποστάτες») ευνοούνταν καταλαμβάνοντας έμπιστες θέσεις, τις οποίες το νέο καθεστώς δεν μπορούσε να παραχωρήσει σε φανατικούς χριστιανούς.

Δογματική εξυγίανση της αρχαίας θρησκείας

Τα διατάγματα του είδους αυτού αποτελούσαν το πρώτο βήμα της

θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Είχαν το σκοπό να τονώσουν το θηλικό των οπαδών της πατροπάραδοτης πίστης, ώστε να μην καθαένουν τα όπλα μπροστά στις προόδους του χριστιανισμού. Το δεύτερο μέρος ήταν πιο δύσκολο και πιο φιλοδόξο: η παλιά πίστη έπρεπε να υψωθεί σε ζηλευτό επίπεδο, απόρσιο από άλλες θρησκείες, με τη βονθεία της φιλοσοφίας. Αυτό θα πραγματοποιούνταν με μια σειρά ειδικών σεμιναρίων, που θα μετέφεραν τις φιλοσοφικές απόψεις για τη φύση και τις ιδιότητες των θεών πρώτα σε μια κατηγορία μορφωμένων οπαδών της αρχαίας θρησκείας. Η πνευματική στάθμη των χριστιανών την εποχή εκείνη ήταν πολύ χαμηλή και οι καλλιεργημένοι χριστιανοί ελάχιστοι και ακατάλληλοι να αναμετρηθούν με τα πνευματικά στελέχη της παλιάς πίστης.

Το πρώτο γραπτό μαρτύριο της συστηματικής εργασίας που άρχισε ήταν το Περί θεών και κόμοιο δοκίμιο του Σαλλούστιου. Αποτελείται από 21 κεφάλαια, όλα σύντομα και πυκνά σε νοήματα, καθένα από τα οποία προσφέρονταν για ομαδική επεξεργα-

σία, ώστε να γίνει απόλυτα κατανοητό. Το πρώτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Οἰον δεῖ εἶναι τὸν ἀκροστήν», ορίζει πώς κατάλληλο πρόσωπο να άκουσει περὶ θεῶν δεν είναι κάθε φιλομαθής ή περιέργος ανθρώπος, αλλά εκείνος που έχει από παιδί μια επιμελημένη ανατροφή και βλέπει με σοβαρότητα την απασχόληση του με τους θεούς και δεν τολμάει να τους διασύρει χωδαία αποδίδοντας σ' αυτούς άρετας, απάτες και ανόσιες πράξεις, όπως είχαν κάνει ήδη ο Ομηρός και αργότερα ο Μένιππος και οι μητές του, και στα μεταχριστιανικά χρόνια κατά χυδαιότερο τρόπο ο Λουκιανός με τα ευθυμογραφήματα του, που ήταν δάλαγοι με ήρωες θεούς.

Η διατριβή του Σαλλούστιου, αν και «περὶ θεῶν», κάνει γι' αυτούς και τις ιδιότητές τους περιορισμένο λόγο και τους βλέπει όπως οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι: είναι η ενσάρκωση του «ψύστου Αγαθού». «Ηδη ο Πλάτων είχε αναγνωρίσει τους θεούς «ἀγάθων πάντων χορηγούς, κακού δὲ οὐδενός». Οι νεοπλατωνικοί πίστεύουν για τους κακούς και άδικους ανθρώπους πως τους περίμεναν μετά θάνατον τιμωρίες, οι οποίες άμιας δεν επιβάλλονται από τους πάντοτε αγαθούς θεούς, αλλά από «κολαστικούς δάιμονες».

Οι θεοί είναι επιπλέον «ἀπάθεις», δηλαδή απαλλαγμένοι από ανθρώπινα πάθη (χαρά, λύπη, φόβος, οργή). Πάθη του ειδούς αυτού δεν επηρεάζουν τις σκέψεις και τις πράξεις των θεών, και επομένων οι απόλλουν οι ποιτεῖς παρουσιάζοντας τους θεούς να χαίρουν ή να αγανακτούν για τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Ο συγγραφέας της πραγματείας φαίνεται πώς θα ήθελε να ασχοληθεί μόνο με τον Ένα ή τον Ύψιστο θεό των φιλοσοφών και όχι με τους πολλούς της λαϊκής πίστης. Παρά τάύτα, αφέρωσε στους πολλούς θεούς το 60 κεφάλαιο με τον τίτλο «Περὶ τῶν ὑπερκοσμίων καὶ τῶν ὑγιεινῶν θεῶν». Οι τελευταίοι είναι 12 και αναφέρονται με τα γνωστά μας ονόματα σε 4 μάρτια ανά 3. Προστίθενται επίτειοι οι μη ανήκοντες στους 12 (Διόνυσος, Ασκληπιός και Χάρτες), καθένας συνδέομενος με το μάθο του με έναν από τους 12. Οι εγκόσιμοι

θεοί είναι οι δημιουργοί ή εμψυχωτές του κόσμου και οι φύλακες του. Οι υπερκόσμιοι είναι δημιουργοί θεικών υπάρχεων ή ψυχών.

Στο 3ο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Περὶ μύθων καὶ ὅτι θεοί καὶ διάτι», και στο 4ο, με τον τίτλο «Οτι πέντε τὰ εἰδῆ μύθων καὶ ἔκαστον ὑποδείγματα», ασχολήθηκε με τους θρησκευτικούς μύθους, τους οποίους θεωρεί απαραπτίτους στη θρησκεία, ακόμη και όσους μιλούν για «αποίεις», όπως είναι «αἱ καταπόσεις παιδῶν ὑπὸ τοῦ πατρὸς» (υπό του Κρόνου καταπίνοντας τα νεογνήτα παιδιά του), γιατί αυτοί οι μύθοι είναι αλληγορικοί και ο ευλαβής άνθρωπος αναγκάζεται να φιλοσοφήσει για τα τανόσεις.

Για τις προσφορές προς τους θεούς (Ιδίως τις θυσίες) πιστεύει πως είναι χρήσιμες όχι στους θεούς (γιατί αυτοί είναι ανενδείξι), αλλά στους ανθρώπους που κάνουν τη θυσία, αφού τα κρέατα των θυσιαζουμένων ζώων καταλίσκονται από αυτούς και τους καλεσμένους τους (κεφ. 15: Διατί ανενδείξις δύναται τους θεούς τημώmen, και 16: Περὶ θυσίων καὶ τῶν ἄλλων τιμῶν, διτί θεούς μὲν οὐδέν, ἀνθρώπους δὲ ἀφελούμενο).

Το κεφάλαια που αυστηρά συνδέονται με τη θρησκεία είναι όλα 8 (στα παραπάνω θα μπορούσε να προστεθεί ένα ακόμη, το 8ο: Διατί άδειαν γίνονται καὶ διτί θεούς οὐ λίπαττεται). Από τα υπόλοιπα 13, τα περισσότερα είναι αφιερωμένα σε θέματα φιλοσοφικά (κεφ. 5: Περὶ τῆς πρώτης αἵτιαι, - 11: Περὶ νοῦ καὶ ψυχῆς καὶ διτί αὕτη ἀθάνατος, - 9: Περὶ προνοίας, εἰμαρμένης καὶ τύχης, - 10: Περὶ ἀρέτης καὶ κακίας, - 12: Πόθεν τὰ κακά καὶ διτί κακοῦ φύσις οὐκ ἔστιν. - 17: «Οτι διθάρτος ὁ κόσμος». Το 20ο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη μετεμψύχωση, την οποία δέχεται, και το 21ο (τελευταίο) είναι ένας ἐπανος των δικαίων ανθρώπων: «Αἱ κατὰ ἀρέτην ζήσασι ψυχαὶ τὰ εὖ μένονται» (οι ψυχές των δικαίων ανθρώπων και στην επίγεια ζωή υπέρβαν ευδάμονες). «Καὶ τῆς ὀλόγου χωρισθεῖσαι καὶ καθαριαὶ παντὸς γεννόμεναι οώματος θεοί τε συνάπονταν καὶ τὸν δόλον κόσμον συνδιοικούσι

έκεινοις» (αλλά και όταν χωριστούν από την άλογη ύλη και καθαρθούν από κάθε μολυσμένο ομωματικό στοιχεῖο, συναναστρέφονται με τους θεούς και κυβερνούν μαζί τους τον κόσμο). «Καί τοι καὶ εἰ μηδὲν αὐταῖς τούτων ἐγίνετο, αὐτὴ γε ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀρετῆς ἥδονή τε καὶ δόξα, ὡς τε ἀλιτος καὶ ἀδέσποτος θίος εύδαιμονας ἥρκει ποιεῖν τους κατὰ ἀρέτην ζήν προελέμουν καὶ δυνηθέντας». (Ομως, κι αν τίποτε από αυτά δεν κέρδιζαν οι ψυχές, η αρετή η ίδια και η ικανοποίηση και η δόξα που φέρουν η αρετή, καθώς και η εξασφάλιση μιας ζωῆς χωρίς λύτες και χωρίς αφεντικά θα ήταν αρκετά να κάνουν εύδαιμονες εκείνους που διάλεξαν και που κατόρθωσαν να ζήσουν ενάρετοι).

Neoplatonic Philosophers of the Fourth Century AD who Attempted to Save the Ancient Religion

N.D. Papachatzis

The significance of a modest literary work of the Early Christian period, that has been assigned by its manuscript tradition to a Neoplatonic "philosopher" Sallustius, known from the surviving *Λόγοι* (=Speeches) of the emperor Julian, has not as yet been properly evaluated, as it should. This work was in circulation throughout the Middle Ages under the title *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου* (=About gods and the world) in the capital of the Byzantine Empire, Constantinople, and in other major centers of the East. Its content leaves no doubt that when it was written – soon after the middle of the fourth century AD – it was purposed to serve the planned religious reformation of the emperor Julian, who was already numbered among the distinguished Neoplatonic philosophers. The small group of the Neoplatonists of Constantinople, gathered round Julian and Sallustius – the latter being a firm opponent of Christianity but also a modest thinker and advisor to the emperor – exhibits in a kind of manifest its fundamental religious and philosophical principles for which the reformer were going to strive.

A few years earlier the most famous Neoplatonists had lived in Greece and in the West, whose works had dominated the philosophical thought of the then known entire world: Porphyrius, a student of the founder of Neoplatonism Plotinus, and Iamblichus. The works of these great philosophers had affected the thought of the Neoplatonists of Constantinople.